

KÜLÖNFÉLÉK

Magyar—német és német—magyar nagyszótárak: helyzetkép és tervek

1. Bár a patinás de Gruyter kiadó által gondozott és a szakmában mérvadónak számító nemzetközi lexikográfiai kézikönyv adott fejezete (BAKOS FERENC, *Die Lexikographie der uralischen Sprachen I: Ungarisch*. In: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Szerk. FRANZ JOSEF HAUSMANN, OSKAR REICHMANN, HERBERT ERNST WIEGAND, LADISLAV ZGUSTA. Dritter Teilband. Berlin—New York, 1991. 2380) a magyarországi szótártudomány legújabb fejlődésének fontos vonását éppen a kétnyelvű lexikográfia fellendülésében látja,¹ megállapítható, hogy a német és a magyar nyelv vonatkozásában nem állnak rendelkezésre korszerű szótárak. A jelenleg használatos — immár több mint negyven éves (!) — magyar—német illetve német—magyar szótárpár (HALÁSZ ELŐD, *Német—magyar szótár*. 11. kiad. Bp., 1992. és *Magyar—német szótár*. 10. kiad. Bp., 1992.) a legtöbb tekintetben már korántsem felel meg a mai igényeknek. HALÁSZ ELŐD e műveit a szaktudomány is jobbra igen kritikusan értékeli: a neves német metalexikográfus, HERBERT ERNST WIEGAND (*Deutsch—Ungarisches Wörterbuch*.

¹ Megjegyezzük: a HALÁSZ ELŐD-féle német—magyar és magyar—német szótárakat sem a szövegben, sem az egyébként igen részletes bibliográfiában nem említi.

Überlegungen im Anschluß an ein Kolloquium in Budapest. 1.—2. April 1993. In: *Lexicographica* 8 [1992.]: 344) úgy jellemzi e köteteket, hogy „a mai német standard nyelv lexikája tekintetében a lemma- és a szublemmaszelekció, valamint ezzel a mennyiségi és minőségi lefedés már nem korszerű. A német lexika fontos részei hiányoznak [...] A szócikkek németisége nem felel meg a korrekt mai standard németnek [...] a szócikkek makrostrukturális elrendezése és a szócikkek tartalma [...] elavult”. Összegezve a konkrét ítélet így hangzik: a német—magyar HALÁSZ-szótár címszóanyagának kb. 40 százaléka elavult vagy a mai német nyelv perifériájához tartozik, míg hiányoznak olyan szavak, melyek az élő német alapszókincs elemei. Így a német—magyar szótárban a korszerű német nyelv nem-frazeológiai lexikai egységeinek legalább 45 százaléka hiányzik (WIEGAND i. m. 348). Azonban a pontosság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ez csak részben igaz, hiszen a WIEGAND (i. m. 348) által egészen konkrétan is hiányolt 15 lemma mindegyike (!) megtalálható a szótárban, bár igaz, egyikük (a *Boutique*) csak a függelékben, de 14 a szótár besorolási rendje szerint. Hogy WIEGAND mégsem bukkant rájuk, az valószínűleg azzal magyarázható, hogy az alfabetikus besorolás nem a Németországban megszokott rendszert követi, hanem a magyar ábécét veszi alapul — erről majd később még szólunk.²

B. SCHAEDEER, a siegeni szótártudós professzor elemzése is a WIEGAND által megfogalmazott lesújtó véleményt támasztja alá (vö. BURKHARD SCHAEDEER, *Notizen zur zweisprachigen Lexikographie Német—Magyar/Magyar—Német, Deutsch—Ungarisch/Ungarisch—Deutsch, unter besonderer Berücksichtigung des Großwörterbuchs von Előd Halász*. In: BERNÁTH CSILLA szerk., *Studien zur zweisprachigen Lexikographie Deutsch—Ungarisch I. Akten des 1. Kolloquiums Szeged—Siegen*. Szeged, 21.—22. Mai 1993. Szeged, 1995. 49), azzal kiegészítve, illetve súlyosbítva, hogy „Halász nagyszótára a bemutatott szókincs, a lemmakiválasztás elvei, a nyelvészeti megalapozás és a lexikográfiai feldolgozás tekintetében elavultnak számít” (SCHAEDEER i. m. 13).

2. Azonban meggyőződésünk szerint differenciáltabb megvilágítást nyerhetnek a fent idézett kritikák, ha a magyar—német és a német—magyar szótárak keletkezési történetét és körülményeit is figyelembe vesszük. A szótár viszonylag gazdag és előremutató német—magyar és magyar—német lexikográfiai tradíciók folytatásaként született.³ A főszerkesztői megbízást a germanista HALÁSZ ELŐD (1920—1997.), szegedi egyetemi tanár kapta. Több mint 50 fős munkatársi gárda élén kisebb stáb — HÜVÖS KORNÉL, PAULINYI ZOLTÁN, RÁCZ OTTÓ és SKRIPECZ SÁNDOR — irányította a munkálatokat. Ehhez jöttek még a műszaki szótárak teamjéből besegítők és a különféle szakterületek konzulensei. (Sok érdekes mozzanatot tudhatunk meg SKRIPECZ SÁNDOR visszaemlékezéseiből, 1. alább is.) Sajátos, hogy a munkatársaknak csak kisebbik része volt képzett germanista vagy bölcsész, de természetesen — mint SKRIPECZ SÁNDOR (*Erinnerungen und Erfahrungen*. In: BERNÁTH CSILLA szerk., *Studien zur zweisprachigen Lexikographie Deutsch—Ungarisch I. Akten des 1. Kolloquiums Szeged—Siegen*. Szeged, 21.—22. Mai 1993. Szeged, 1995. 84) hozzáteszi — „mindegyikük tudott németül (főként annak ausztriai változatát)”. Arra is rámutat, hogy

² Ezenközben velünk együtt bizonyára másokban is megfogalmazódik, hogy a szótárt ily részletességgel elemző metalexikográfus megismerkedhetett volna alaposabban is a vizsgált szótár struktúrájával.

³ A magyarországi szótárírás korábbi szakaszairól MELICH JÁNOS (*A magyar szótáriródalom. Első füzet: A legrégebbi szójegyzékektől P. Páriz szótáráig*. Bp., 1907.) és KELEMEN JÓZSEF (*A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig*. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1970)*. 2. kiadás. Bp., 1978. 77—97), kimondottan a német—magyar és a magyar—német lexikográfia történetéről a századfordulótól a második világháború végéig FEJÉR RITA (*Zur Geschichte der deutsch—ungarischen und ungarisch—deutschen Lexikographie von der Jahrhundertwende bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*. Tübingen, 1993.) doktori értekezésének alapján készített monográfiája ad részletes áttekintést.

a közreműködők kiválasztásánál a szakmai alkalmasságon kívül — az akkori időkre jellemző módon — a politikai-ideológiai szempontok is fontos szerepet játszottak (i. m. 84).

A mű egyik fontos előzménye és kiindulási pontja a KELEMEN BÉLA-féle nagyszótár volt („Német—magyar és magyar—német nagyszótár. Deutsch—ungarisches und ungarisch—deutsches Großwörterbuch”, átdolg. THIENEMANN TIVADAR. Bp., 1941/42. 4. kiadás és 1942. 5. kiadás). Először e KELEMEN—THIENEMANN-szótár átdolgozásának ötlete merült fel (vö. SCHAEFER i. m. 19). Az anyagnak 1951 januárjában kezdődött, beható áttekintése azonban azt a meg gondolást eredményezte, hogy teljesen új szótár elkészítése látszik célszerűnek, melyhez ugyanazon év nyarán hozzá is fogtak. (Érdekes megemlíteni, hogy e munkálatok már az Akadémiai Kiadónál kezdődtek meg, míg a szótári projekteket korábban az MTA Nyelvtudományi Intézete gondozta.) Tehát az első nagyszótár — a német—magyar — nem egészen másfél év munkájának az eredménye. Az opus természetesen nem kis mértékben kénytelen volt az akkori kor ideológiai-politikai szellemiségének is eleget tenni, így például az 1952-ben megjelent HALÁSZ ELŐD-féle Német—magyar szótár előszavában Sztálint és a sztálini politikát emeli ki, majd kifejti: „Ma, amikor a Szovjetunió vezette szabad népek sorába hazánk és a Német Demokratikus Köztársaság egymás mellett sorakozik fel, amikor a magyar és a német dolgozó népet ugyanazok az eszmék lelkesítik s ugyanazok a célok vezérlik, [...] valóban megvan a lehetősége — és a szükségszerűsége — annak, hogy a két nyelv szótári szókészlete, minden eddiginél nagyobb teljességben, egyben azonban minőségi tekintetben is gazdagabban, a nyelvi finomságok fokozottabb kiaknázásával gyűjtsék össze” (VII. lap). A lemmakiválasztásról szólva pedig rámutat, hogy „az alapvető szókincs terén teljességre törekszik”, emellett „természetes, hogy a fejlődés tudományos elméletének, a marxizmus—leninizmusnak szavai és kifejezései döntő helyet kapnak” (VII). A német—magyar változat második („teljesen átdolgozott és bővített”) kiadásban — egy kötetben — 1967-ben látott napvilágot, a harmadik kiadás — a változás csak egy függelék — pedig 1970-ben. Azóta a szótárt gyakorlatilag egyszer sem dolgozták át. A magyar—német verzió (amely kézis�ótár méretben már 1953-ban megjelent) első kiadása 1957-hez fűződik, a második („teljesen átdolgozott és bővített”) kiadás 1964-ben látott napvilágot, majd az 1970-es, harmadik kiadás ennél is függelékkel egészült ki. Azóta — utoljára 1983-ban — csak a függelék bővült.

3. Az eltelt hosszú idő, a viharos évtizedek alatt természetesen érzékelhetően változott mind a magyar, mind a német nyelv. A technikai-elektronikai forradalom, a globalizálódó gazdaság világszerte rányomta bélyegét a kommunikációra. Ezen tények ismeretében nem lehet kérdéses, mennyire is aktuális mára egy újabb, korszerűbb szótárpár. Gondoljunk csak arra, hogy az utóbbi évtizedekben a komputertől a mobiltelefonig, a környezetvédelmi szemlélettől a társadalmi, gazdasági és politikai változásokig számos területen mennyire átalakult a szókincsünk és nyelvhasználatunk! Új szavak keletkeztek, mások elavultak, sőt, egyes korábbi — és akkor nemritkán örök érvényűnek hitt — jelentések, illetve használati sajátosságok átértékelődtek (pl. a magyar *dolgozó* és az NDK-beli német *Werkstätiger* főnév az elmúlt évtizedekben teljesen semleges töltésű, általánosan használt szóként volt használatos, míg a jelenlegi politikai berendezkedésben már munkásmozgalmi szellemiséget tükröz és ilyen irányú konnotációval rendelkezik), más lexémák új jelentésekkel egészültek ki, például az *egér* ma már nemcsak egy apró rágcsáló neve, hanem egy fontos számítógépes segédeszközé is. E nyelvi és társadalmi fejlődésen túl olyan eklatáns események említendők, mint az egyik német állam megszűnése, valamint nem kevésbé a helyesírási reform bevezetése, melyek a német nyelv vonatkozásában gyökeresen új helyzetet teremtettek, de a rendszerváltás — főként a politikai, gazdasági-pénzügyi és jogi terminológia és nyelvhasználat tekintetében — a magyarban is jelentős változásokat hozott.

E kihívásra reagálva, a kor kommunikációs igényeinek megfelelés szándékával — az Akadémiai Kiadó megbízásából — egy általunk mint főszerkesztők által vezetett munkacsoport átfogóan átdolgozza a HALÁSZ ELŐD-féle német—magyar és magyar—német nagyszótárakat. Tehát

a kiadó a szótárpárt a közeljövőben — felújítva és újraserkesztve — a „Klasszikus Nagyszótárak” sorozatban újra kiadja, azaz megújult tartalommal és formával tárja a legszélesebb szótárhasználó közönség elé. A korszerűbb tartalom mellett a kiadvány a keresést megkönnyítő új formátumot kap; a kétszer megközelítően 2000 oldalas mű 180 x 280 mm-es méretben, borítóval ellátott műbőr kötéssel fog az olvasó kezébe kerülni.

4. Az átszerkesztéssel és felújítással a következő fő célokat tűztük ki:

a) A több mint 40 éves szótárpár címszóállományának felfrissítése, ami egyaránt jelent törést és bővítést.

b) Törlés, kiegészítés és javítás a szócikkek jelentés-oldalán, ami nemcsak magukra az ekvivalensekre, hanem a nyelvtani információkra (kiejtés, ragozás, vonzatok), valamint a minősítésekre (azaz stilisztikai, rétegnyelvi, szaknyelvi stb. besorolásokra) úgyszintén vonatkozik.

c) A német szóanyagának a helyesírási reform szerinti szabályokhoz való illesztése.

d) A nagyszótárak anyagának számítógépes adatbázisban történő tárolása, ami a későbbi folyamatos aktualizálást, korszerűsítést lehetővé teszi.

Az átdolgozási munkálatok szűkebb és tágabb társadalmi, szakmai, valamint logisztikai kontextusa természetesen merőben különbözik a HALÁSZ ELŐD-féle alpművek megalkotásának körülményeitől. Hogy csak egy-két tényezőt emeljünk ki: megszűnt az Akadémiai Kiadó közel ötven évig tartó monopóliuma a kétnyelvű szótárírás területén. HALÁSZ ELŐDÉK korában még az úgyszólván évszázados, klasszikus módszer dívott, amikor is 9 x 13 cm-es kartonlapocskákön gyűjtötték és rendszerezték a nyelvi adatokat és értelmezéseket. Mivel minden jelentés, szókapcsolat (példamondatok, állandósult fordulatok stb.) új kártyára került, egy-egy összetettebb szócikk akár száznál is több kártyát töltött meg! (Vö. a munkamódszerhez DOROGMAN GYÖRGY írását: A szótárírás múltjából. In: Wolters Kluwer Üzenő. 1998. március, 3.) A cédulaanyagot méretükhöz szabott kartondobozokban tárolták, egy tömött dobozban 1800—2000 kártya préselődött össze. Ilyen formában került a nyomdába, a szedés végeztével pedig ebben jött vissza a szerkesztőségbe, ahol a cédulákat összeolvasták a szedésről készült első, még tördeletlen (ún. hasáb-) levonattal.

Ma már természetesen korszerű számítástechnikai háttér áll rendelkezésre. Az Akadémiai Kiadó „szótárműhelyében” egy SGML (Standard Generalized Markup Language) szabvány szerinti adatkezelésen alapuló kiadványszerkesztő programot használnak. Ez olyan rendszer, mellyel elemtípusonként lehet definiálni egy dokumentumot, s egyben olyan eljárás, amellyel egy adatbázis kezeléséhez hasonló módon elő lehet venni az egyes elemeket.

Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy a szaktudományos alapkérdések viszont korántsem kellő mélységben kidolgozottak, hiszen a német és a magyar nyelv viszonylatában rendelkezésre álló kétnyelvű szótárak viszonylag nagy számának ellenére e szótártípus metalexikográfiai vonatkozásairól (a historiográfiai munkáktól eltekintve) egészen a legutóbbi időkig — mint pl. SCHAEDEK (i. m. 13) is elismeri — alig készült igényes elméleti tanulmány.

1. A mi vállalkozásunk kapcsán nyilván konkrétan felmerül: mennyiben és miben is lesz új a szótárpár? Természetesen mindenekelőtt abban, hogy a címszavak alapos rostáláson esnek át. Böven van ezen a téren tennivaló. Az elavult vagy nem helytálló lexikai elemeket (sőt, esetleg sohasem létezett és általunk „fantomszavaknak” nevezett egységeket) töröljük vagy pontosító jelzettel látjuk el, pl. *rég(ies)*. Nem kevés olyan címszót kell deleálnunk vagy másik által helyettesítenünk, amelyek a kiinduló nyelvben hibásak, esetlenek, illetve rosszak; ilyenek pl. — csak a magyar nyelvet tekintve — a *lókúra* (mint a német *Pferdekur/Rosskur* ’a páciens számára rendkívül megerőltető, strapás kezelés [amely meghozza a várt eredményt]’ tükörfordítása), *ráadásdi* (amely utóbbi „ráadásul” sajtóhibával, *ráadási*-ként került a címszavak közé). Sok közülük úgy kerülhetett be annak idején a műbe, hogy a másik nyelvből fordították vissza az ellenkező irányú szótár alapján.

Mind a magyar, mind a német címszavaknál szükségesnek látszik a lemmákat a ma használatos köznyelvi alakba áttenni, és — amennyiben szükséges — a korábbi alaknál a mostanira utalni.

Így például a régi szótár a magyar *zsömlye* címszónál a *zsemlye* változatra utalt és azt ott tárgyalta, a *zsemle* alak viszont teljesen hiányzott; mi ellenben éppen a *zsemle*-t fogjuk alaplemmának feltüntetni. A magyar *kilából* ige helyett pedig az eddig egyáltalán nem szereplő *kilábal*-t adjuk meg. — Bizonyos idegen eredetű szavaknál a ma inkább használt változatból indulunk ki, például *zsigoló* helyett *dzsigolót* szerepeltetünk.

Sok esetben a körülményes, inkább körülíró kifejezéseket alakítottuk át az úzusnak megfelelővé; itt is csak magyar példákat említve: *hasznot hajtó üzlet* → *nyereséges üzlet*, *vakok vezetésére betanított kutya* → *vakvezető kutya*. Gyakran igen suta, helyenként már-már értelmezhetetlen szavakkal és kifejezésekkel is meg kell küzdenünk: *véresre ütötte magát rajta*, vagy: *közeledve ráesik*.

A következetlenségeket és egyenetlenségeket úgyszintén igyekeztünk javítani, például a német—magyar változatban szerepelt mind a *bezahlen*, mind a *zahlen* ige (’fizet’), de prefixumos változatban csak az *anzahlen*, holott létezik az *anbezahlen* is. — Új vagy megváltozott német címszavak a helyesírási reform révén is adódnak, például — mivel a címszó nem tartalmazhat szóközt — a reform előtt egybe, utána külön írandó szavaknál az új címszó az egyik komponens lesz: *kennenlernen* → *kennen*. A szabadon választható, de betűrend szerint egy helyre eső írásmódnál

a változatok egymás mellett fognak szerepelni, például *sOpenairfestival*, *Open-Air-Festival*. — Fontos feladat mindkét nyelvben a lemmák pontos alfabetikus rendezése és a helyesírás szerinti ellenőrzése, javítása (pl. *raffinált* helyett *rafinált*, *kápri* helyett *kapri*), hiszen a HALÁSZ-szótár megjelenése óta a magyar helyesírás is többször változott. Természetesen a nyomdahibák korrigálása is elvégzendő (*kics csacsi* → *kis csacsi*), valamint az önellentmondások, következetlenségek tisztázása, pl. a *Német Lovagrend* „nagy mestere” a *Deutschmeister* címszónál külön, a *Hoch- und Deutschmeister* ekvivalenseként egybe volt írva. Egyébiránt nem minden esetben egyértelmű, hogy szimpla szedési hibával vagy nyelvtani melléfogással állunk-e szemben, pl. *im* (helyesen: *in*) *Träumereien versunken sein*.

Alapvető célunk, hogy a sokrétű hibajavításon túl bekerüljön az új és aktuális magyar és német szókincs. Vonatkozik ez mind az általános nyelvre, mind pedig a szaknyelvi lexémákra. Ez utóbbi tekintetben alaposan át kellett gondolnunk a szakterületek egymáshoz viszonyított arányát, mivel azt a feltételezett felhasználási igényekhez kell igazítanunk, így például növelni a jogi és közgazdasági címszavak és jelentések arányát. Gondoljunk csak az EU-csatlakozásra és az összeurópai folyamatokra (*euró*, *schengeni határ*, *Európai Bizottság* stb.). A NATO-ba történő belépés kapcsán pedig a katonai kifejezéseket kell jócskán felfrissíteni. Ez érinti részben a) az euroatlanti orientáció terminológiáját, pl. *gyorsreagálású hadtest* = *schnelle Einsatztruppe*, b) részben a modern haditechnikát, pl. *rMarschflugkörper* = *cirkáló rakéta*. Mennyiségi tekintetben is várható változás. Ugyanis szándékunk szerint a bővítés meghaladja a törlés mértékét, ezért nőni fog a terjedelem; a német—magyar rész címszóállománya megközelítheti akár a 200 ezres határt is, a magyar—német változat pedig a 140 ezret — de ha a bemutatott speciális szókapcsolatokat, szólásokat is hozzávesszük, ezeknek a számoknak a többszörösét kapjuk.

2. Részben a feldolgozás módja is megújul, ugyanakkor igyekszünk megtartani a HALÁSZ-szótárak valamennyi erényét és értékét is. (Mind WIEGAND i. m. 344, mind SCHAEEDER i. m. 59. minden kétséget kizáróan elismerik, hogy a HALÁSZ-szótárpár jelentős szakmai-tudományos teljesítmény, és így számos pozitívumot is magáénak tudhat.) Az alábbi összegzésben — terjedelmi okokból — csak néhány szempontot ragadunk ki.

Következésképpen alkalmazzuk például az ábécé szerinti elrendezést. A most forgalomban lévő szótár a német címszóanyagban is a magyar lexikográfiai hagyományokat érvényesíti, vagyis az „umlautos” változatokat külön betűnek tekinti, azokat az umlaut nélküli változat utánra sorolva, pl. az *ö* az *o* után jön, az *ü* az *u* után stb. E megoldás ellen — SCHAEEDERrel (i. m. 55) is egyetértve — több ponton is lehet érvelni:

a) A hazai német—magyar lexikográfiában sem előzmény nélküli a németországi gyakorlat, hogy az umlautos és az umlaut nélküli variánsokat alfabetikusan nem különítik el, pl. SIMONYI

ZSIGMOND—BALASSA JÓZSEF szótára is (Német és magyar szótár. Deutsches und ungarisches Wörterbuch. 2 Bde. Bp., 1899/1902.) besorolja az umlautos lemmákat az umlaut nélküliek közé.

b) A magyarországi nyelvhasználók is ismerik általában a németországi szótárak besorolási rendszerét.

c) Az eddigi hazai megoldás nem kedvezett a nem magyar anyanyelvű szótárhasználónak.

A mi szótárunk konzekvensen a németországi (és egyben jobbára nemzetközi) gyakorlatot fogja követni.

Bár pl. SCHAEFER (i. m. 59) a HALÁSZ-szótárak erősségét éppen annak grammatikai vonatkozásaiban látja, munkálataink során kiviláglott, itt is van tennivaló: A nyelvtani információk (kiejtés, ragozás, vonzatok) rendszere is korszerűbb és informatívabb lesz mindkét nyelv tekintetében.

A magyar—német szótárban a felújítás után a címszó alakja alapvetően a HALÁSZ-szótár által is követett konvencióknak megfelelően alakul, azaz igéknél a kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás. A visszaható igék két szempontból is kivételt jelentenek: egyrészt tárgyas ragozásúak, másrészt szóközt tartalmaznak (pl. *bebábozza magát*). Ezek csak akkor alkotnak külön címszót, ha a visszaható névmás nélkül az ige nem fordul elő, így például a *kéreti magát* a *kéret* szócikkében található. A grammatikai információk tekintetében az igei lemmáknál feltüntetjük az alanyi ragozás egyes szám 3. személyének kijelentő módú múlt idejű, valamint felszólító módú és a feltételes módú jelen idejű alakját, pl. *babonáz* <~ott, ~zon, ~na>. Azokat az igéket, amelyeknek a többi alakja ezekből nem vezethető le szabályosan, külön kivételként is bemutatjuk; például az *alszik* <*aludt, aludjon, aludna*> alakokból nem következnek az *alusztok, alussza* stb. alakok. Vagyis nóvumként a magyar nyelv vonatkozásában is készítünk nyelvtani kompendiumot, mégpedig olyan formában, hogy a címszavak mellett megadott végződésekkel és részben a tövek alakjából a szabályok segítségével minden szó teljes paradigmája levezethető (az efféle szabályok magyar nyelvre történő alkalmazásáról I. UZONYI PÁL, Morfémikai szabálytípusok. In: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből II. Bp., 1986. 133—52).

A legtöbb változtatást és odafigyelést az ikes (és különösen a raghasználat tekintetében ingadozó, ún. változó ikes) igék igénylik, amelyeknél első variánsként a mai köznyelvben időközben jobban elterjedt alakokat fogjuk közölni, pl. a ma lényegesen gyakoribb *-jon/-jen/-jön* és *-na/-ne* a *-jék* és *-nék* elé fog kerülni. Pl. a *papizik* szó esetében az eddig egyedüli lehetőségként feltüntetett *ő papiznék* (a *papizna* helyett) némileg már komikus... A főneveknél úgyszintén három szóalapot adunk meg, és pedig a tárgyragos, a birtokos személyjeles (egyes sz. 3. szem.), valamint — amennyiben használatos — a többes számú formát, pl. *föld* <~et, ~je, ~ek>, vagy *görk* <~t, ~je, ~ök>. Viszont mivel pl. a *-hoz/-hez/-höz* kapcsolódása szabályosan következik a tő alakjából, elegendőnek tartjuk ezt a nyelvtani összefoglalóban leírni. Itt is sok javításra, pontosításra volt szükség, pl. a *Szombathely* lemmánál az accusativusi *-et* végződést *-t-re* változtatjuk, a *pamlag*-nál viszont fordítva, a *-t* tárgyrag helyett *-ot* fog szerepelni.

A melléknévi lemmáknál a tárgyragos és a közép fokú alakot adjuk meg, pl. *kerek* <~et, ~ebb>. Egyébiránt az is eltérés a korábbihoz képest, hogy a szófaji jelöléseket nem a latin rövidítéssel adjuk meg, hanem — a szótárhasználó igényeinek jobban eleget téve — magyarul, pl. az *s.* (= substantivum) helyett *fn* (= főnév) fog szerepelni, pont nélkül. Finomítani és korrigálni kellett a szótárban szereplő adatokat a német ekvivalensek vonatkozásában is, mert nem kevés helyen egyértelmű tévedéseket vagy elírásokat tartalmazott. Az ekvivalensek grammatikai információi sok helyütt átdolgozásra várnak, pl. az *ófelnémet* címszónál az *Althochdeutsch* megfelelő után a [1,99]-es paradigmaszám áll, ilyen nem létezik, helyette az [1,14] és az [1,29] kellett volna, amelyek a melléknévi és a főnévi ragozási változatot jelölik; a nyelvmegjelöléseknél maradván: az *ófrancia* német *Altfranzösisch* ekvivalense mellett viszont csak a [1,29] szerepel, a *portugál* = *Portugiesisch*-nél pedig [1,14], holott ezek mindegyike kétféleképpen ragozható. Azonkívül például a *külválaszt* ige *ab-/ausscheiden* szaknyelvi megfelelőinél az [5,43]-as paradigmakód található, melyből a (nem létező) **schitt ab/aus*, **ab-/ausgeschitten* alakok vezethetők le, holott az [5,48]-as

lett volna a helyes a *schied ab/aus, ab-/ausgeschieden* paradigmával. Ugyanígy kritikusan át kellett tekinteni a német igei ekvivalensek perfectum alakjával álló időbeli segédigéket, pl. a *bejut* megfelelőjeként a (*herein-/hinein*)*gelangen* mellett a *h.* (= *haben*) áll, pedig a korrekt az *i.* (= *ist*) lenne. A főnévi megfelelők is áttekintésre szorulnak, pl. a *vezéreszme* mellett a *leitender Gedanke* és a *Leitgedanke* [1,31]-es paradigmaszáma birtokos esetben **Gedankes* alakra utal, holott az [1,33]-as lenne a helyes: *Gedankens*.

A német paradigmák rendszerét is átdolgozzuk, hiszen például a helyesírási reform eredményeképpen már nem szükséges külön paradigmába tennünk azon β -re végződő főneveket, amelyek eddig a ragok előtt *ss*-formára változtak: *Amboß* → *Ambosses*.

A nemzetközi lexikográfiai gyakorlatban igen ritka, ezért külön kiemelendő, hogy a szótárunk mindkét nyelv vonatkozásában hoz nyelvtani adatokat, ezzel is megkönnyítve a használatot nemcsak az elsősorban megcélzott magyar, hanem a német anyanyelvű szótárhasználó számára is.

A német mint kiinduló nyelv anyagában a névelő és a hangsúly megadásának tekintetében a járt úton haladunk tovább. Bár mind WIEGAND (i. m. 351), mind SCHAEDEER (i. m. 41) bírálja azt az eljárást, hogy a főnevek grammatikai nemét — mint ahogy WIEGAND (uo.) mondja: — „a részleges törlés szövegtömörítő operációja útján nyert tömörített e” segítségével adjuk meg, vagyis, érthetőbben kifejezve: a főnév neme által determinált *der/die/das* határozott névelő utolsó betűjével legyen rövidítve,⁴ mi több ok miatt mégis e megoldás mellett döntöttünk, mert a) a kritika sem hozott fel igazán nyomós ellenérvet; b) a magyarországi gyakorlatban (is) ez az eljárás az idők során teljesen meghonosodott és a konvenció rangjára emelkedett; c) a szótárhasználó munkáját megkönnyítjük, hiszen megtakarítunk számára egy lépést: a metanyelvi utalás (*m* = maskulin, vagy: *hn* = hímnem) konvertálását (dekódolását) konkrét nyelvi információra (*der, dieser* stb.).

A hangsúlyt a hangsúlyos magánhangzó előtti pont jelöli. Felmerült, hogy a jelölés a hangsúlyos szótag — és nem a betű — elé kerülhetne, mint számos más szótárban, így például a WAHRIGban (GERHARD WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. Neu hrsg. von Renate Wahrig-Burfeind. Mit einem „Lexikon der Deutschen Sprachlehre”. 6., neu bearb. Aufl. Gütersloh, 1997.). Azonban ezt elvetettük, többek között azért, mert ez a megoldás a megreformált szótagolási szabályok miatt okozna újabb nehézségeket (pl. eddig csak a *mö-blieren* elválasztás volt a helyes, a reform után a *möb-lieren* is az lesz). WIEGAND (i. m. 351) kifogásolja, hogy a szóközi pont a hangsúlyos magánhangzó jelölésére „nem jó dolog”, mondván, „nem járul hozzá ahhoz, hogy a szótárhasználókban a német nyelv korrekt írásképei rögződjenek”. Mi ezt az aggodalmat korántsem osztjuk, hiszen nem tudunk elképzelni olyan tanulót, aki ezen jelölés (egy apró pont) miatt ne lenne képes a német helyesírás elsajátítására. További érveink: 1. Például a WAHRIGban (i. m.) a hangsúlyos szótag előtti függőleges felső vonalka sem kevésbé feltűnő, illetve zavaró. 2. Alternatív megoldás elvben az is lehetne, hogy a DUDEN értelmező szótár (Duden. Deutsches Universalwörterbuch. 3., neu bearb. u. erw. Aufl. Hrsg. u. bearb. Vom Wiss. Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion. Red. Bearb. MATTHIAS WERMKE. Mannheim—Leipzig—Wien—Zürich, 1996.) vagy más mérvadó szótárak példája nyomán az érintett magánhangzó alatt ponttal vagy vízszintes vonallal mutatjuk a hangsúly helyét. Erről azért voltunk kénytelenek lemondani, mert ez a jelölésmód különbséget tesz a hosszú és a rövid magánhangzók között (ennek megfelelően vonás, illetve pont kerül a betű alá), vagyis az összes címszó esetében mérlegelnünk kellett volna a hangsúlyos magánhangzó kvantitatív tulajdonságát, amire az idő szűkössége miatt nem mertünk vállalkozni. Az egységes pont vagy egységes vonás alkalmazása technikailag könnyebben megoldható lenne. Ez viszont véleményünk szerint szakmai szempontból lehetne félrevezető és ezáltal kifogásolható, mivel az elterjedt standard szerint a betű alatti jelek a hosszúságra is utalnak. Másrészt ha a szó betűi alá vagy fölé külön optikai jelet írunk, az (főként a fonetikában, a dialektológiában) mindkét nyelv

⁴ SKRIPECZ SÁNDORNnak, HALÁSZ ELŐD munkatársának információja alapján e gyakorlatot a lengyelországi lexikográfiából vették át (vö. SCHAEDEER i. m. 56).

gyakorlatában diakritikus jelnek számít. Így például BOLLA KÁLMÁN (A fonetikus írás problémái. In: Uő. szerk., Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Bp., 1982. 30) tanulmányában „a magánhangzók minőségi és mennyiségi eltéréseinek jelzésére használatos mellékjelek (diakritikus jelek)” között használja a pontot a jel alatt; jelentése: „magasabb nyelvéllással képzett, zártabb [ɛ], [ɔ], [a].” A DUDEN kiejtési szótár (Duden. Aussprachewörterbuch. Wörterbuch der deutschen Standardausprache. 2., völlig neu bearb. u. erw. Aufl. bearb. von MAX MANGOLD in Zusammenarbeit mit der Dudenredaktion. Mannheim—Wien—Zürich, 1974.) úgyszintén hozza a nemzetközi API/IPA-átíráshoz hivatkozva a magánhangzó alatti pontot és a „magasabb nyelvéllással képzett” (i. m. 13) értelmezést rendeli hozzá.

Az olyan német címszavaknál, amelyek nem követik az általános betű—hang megfeleléseket, megadjuk a kiejtést is, pl. *Jabot* [ʒabo:]. E tekintetben is volt javítani valónk, pl. a *Saison* szó [szɛzõ:] ejtését [zɛzõ:]-ra korrigáltuk.

A nyelvtan vonatkozásában a német főnévi lemmáknál feltüntetjük az egyes szám birtokos esetét és a többes számot. A korábbinál részletesebb morfológiai információinkkal igyekszünk hozzájárulni a látszólagos egybeesések pontosításához. Újításként bevezetjük például, hogy a melléknévi ragozásúaknál egy erős alakot is megadjuk (s*Junge* <~n, ~n, viele ~>). Az olyan, főnévvé vált mellékneveknél, melyek csak többes számban használatosak, a német szót olyan alak(ok)ban tüntetjük fel, amelyekből a ragozása is kiderül, például jelenleg az *óhitűek* német ekvivalense így szerepel: *Altgläubigen* — ez nem kellően precíz, szerencsésebb az *Altgläubige* vagy *eAltgläubigen* forma. Utalunk a grammatikai alakok ingadozásaira, megjelölve az esetleges regionális sajátosságokat (pl. ausztriai vagy svájci variáns).

Az erős és a vegyes igék mellett megadjuk a tőhangváltozási, azaz ún. „ablaut”-sort, kiegészítve azzal a segédigével, amellyel az ige a perfectum múlt idejű alakját képezi, pl. *biegen* <-o-, h. -o->. Ha a tőhangzón kívül más is változik, az egész alakot leírjuk: *bringen* <*brachte*, h. *gebracht*>. A rendhagyó jelen idő is csúcsos zárójelbe kerül a múlt idejű alakok elé: *fahren* <*fährt*, -u-, i. -a->. Az igekötős rendhagyó igék mellett nem adjuk meg az ablautot, de — fontos újításként — a segédige rövidítése mellett, ugyanabban a zárójelben *rh.* rövidítéssel figyelmeztetjük a szótárhasználót, hogy a szó alakjai az igekötő nélküli tő alakjaival egyeznek, amelyek részben a tő mint címszó mellett, teljes részletességgel pedig a rendhagyó igék táblázatában található meg, pl. *auftragen* <h.; rh.>. Mivel a *beauftragen* vagy a *beinhalten* mellett nem szerepel majd *rh.*, tudni lehet, hogy ezek nem a *tragen*, illetve a *halten* mintájára ragozódnak (de ezt igyekszünk még példákkal is szemléltetni). Megadjuk a melléknevek fokozott alakjait is, amennyiben umlautot kapnak, vagy egyéb szempontból számítanak rendhagyónak.

Természetesen kiterjed az átdolgozás a minősítésekre, vagyis a stilisztikai, rétegnyelvi, szaknyelvi stb. besorolásokra is, mivel ez a problémakör kétségtől a felújítandó szótárpár egyik különösen gyenge oldalát képezi. A HALÁSZ-szótár sajnos túl takarékosan bánik a diatopikus (regionális), a diafázikus (kronológiai), a diasztratikus (szociolingvisztikai) stb. minősítésekkel, így a felhasználónak nehézséget okozhat, hogy olyan eklatáns lemmák mellett sem található korlátozó-informáló jelzet, mint például a magyar—német anyagban *ódonász* (helyesen: régies), *zsidót(a)lanítás* (ehhez részünkről felesleges itt bármi kommentár!), a német—magyar változatban *Gnadenisch* (helyesen: költői), *Tschoch* (helyesen: ausztriacizmus + gúnyos). Ezzel a régi szótár olyasmit sugall, mintha e szavak minden stilisztikai-pragmatikai stb. korlátozás nélkül használhatók lennének.

A helyzet orvoslására igyekeztünk a minősítések rendszerét egységesebbé és transzparensebbé tenni, pl. a mai kornak megfelelően több új jelzetet is bevezettünk, pl. informatika, úrhajózás, környezetvédelem stb.; az egymástól a lexikográfiai gyakorlatban nem vagy alig elválasztható jelzeteket összevontuk. Így a *közg.* és a *polgazd.* eddig külön-külön kategória volt, mi *gazd.*-ként összevonjuk, hasonlóképpen például a *kém.*, a *vegyip.* és a *vegyt.* egységesen *vegy.*-re a *vízép.* és *vízgazd.* *vízügy.*-re fog változni. Úgyszintén egyszerűsítettük a regionális jelzeteket is, vagyis nem

különítettük el az egyes német nyelvterületek minden egyes dialektusát, hanem átfogóbb besorolásokkal élünk, pl. *dn* (= délnémet). Nyomatékkal törekedtünk arra is, hogy a nem köznyelvi szavakat következetesen besoroljuk a megfelelő szaknyelvhez vagy egyéb rétegnyelvhez. Hogy csak egyetlen példát ragadjunk ki: a HALÁSZ-szótárban az *abiózis* nincs besorolva (egyébként biológiai terminus technicus), de következetlen az *alulexponált* lemmánál a „fényk.” hiánya is, mivel az *alulexponálás* mellett viszont megvan a *fényk.* címke. Összességében elmondható, hogy az általunk alkalmazott eljárás az eredeti szótárpárnál több, de például az egynyelvű német DUDEN értelmező szótárhoz (Duden Universalwörterbuch) képest kevesebb jelzettel dolgozik. Gond volt, hogy a jelzetek nemcsak hogy igen szórványosak, hanem ráadásul egy és ugyanaz a minősítés a magyar—német és a német—magyar szótárban gyakran két különböző alakban bukkan fel, pl. *mezőg.* és *mzg.* — nálunk *mezőg* lesz.

A mikrostruktúra tekintetében a legtöbb probléma az ekvivalensek körül adódott. A HALÁSZ-változat e vonatkozásban (is) számos pontatlanságot tartalmaz. Előfordult, hogy a célnyelvi megfelelő nyelvi megformáltsága szorul korrekcióra, pl. a *ragozási* címszó német megfelelőjeként a *flexionisch*-t találjuk, ez *flexivisch*-re írandó át. Gyakran a lemma szó szerinti fordításával találkozunk és nem a célnyelvi ekvivalenssel, például a magyar—németben a *csigalépcső* címszóhoz egyebek mellett az azzal morfológikusan egyező (de lexémaként a németben nem létező) *Schneckenstiege* fordítást rendel, holott a német megfelelő helyesen *Wendeltreppe*. Következetlen a lexikai változatoknál és a szinonimáknál az ekvivalensek megadása, pl. a *koptató* főnévnél a német *Schutzborte* és a *Hosenschoner*, a *nadrágkoptató*-nál viszont a *Strippe* és a *Strupfe* szerepelnek állítólagos megfelelőkként. Még ha azt most nem is firtatjuk, hogy miért van ez a különbségtétel, megállapítható, hogy a négy ekvivalens egyike sem az igazi: a (nadrág)koptató német neve *Stoßband* (ez viszont a német—magyar kötetben sem szerepel). Ugyanez a ruhadarab példának hozható arra is, hogy a német célnyelvi megfelelők gyakran elavultak, régiesek és/vagy tájnyelvi alakok; pl. a *nadrág* ekvivalenseként a (HALÁSZban minősítés nélküli) *Beinkleid* meglehetősen archaikus — mondjuk egy németországi üzletben ma igencsak mosolyt fakasztó jelenet lenne, ha egy magyar vásárló *Beinkleid*-ot kérne... Sokszor roppant erőltetett, mesterkéltséges és körülményes a HALÁSZ által javasolt megfelelő, pl. (az *arc* címszónál) a *könnytől ázott arca* mellett a majd-hogynem epikus terjedelmű, ámde sajnos minden minősítés nélküli *ihr von den reichlich vergossenen Tränen gebadetes Gesicht* található. Melléfogások is bőven akadnak, például magyar—német viszonylatban a *suta tyúk* ekvivalenseként a *Kaulquappe* szerepel, amely viszont nem más, mint *ebihal*. Német—magyar példát hozva talán még kínosabb, hogy a bajor CSU-t a szótár *Keresztényszociális* helyett *Keresztényszocialista Unió*-nak fordítja! Még elvileg helyes megfelelők esetén is akadt dolgunk, hiszen a jelentések sorrendjén is gyakran változtatnunk kellett, pl. a német *Werbung* magyarításánál a ’leánykérés, udvarlás’ HALÁSZnál még megelőzte a ma már mindent elsöprő ’hirdetés, reklám’ jelentést.

A kontrasztivitás szellemében a variánsok alakításánál törekedtünk arra, hogy először és hangsúlyosan az általánosabban elterjedt, illetve a magyarral párhuzamosan használt verziót hozzuk. Így mi megadunk olyan, eredeti szótárból hiányzó, de a németben gyakori változatokat, amelyek a magyarral formai és szemantikai tekintetben konvergensek. A *ne legyen a csirke okosabb a tyúknál* közmondásnál eddig csak a *das Ei will klüger sein als die Henne* szerepelt, mi megadjuk a *Küken* (= *csirke*) komponenssel képzett változatot is, vagyis a *das Küken/Ei will klüger sein als die Henne* fog az új szótárban helyet kapni.

A felújítás után a szótárpár a címszavakról számos többletinformációt is ad, a lemmák értelmezését és a célnyelvi megfelelők megadását szükség szerint példaszintagmák követik, melyek rendeltetése például igék esetében a vonzatkeret(ek) egyértelmű bemutatása, pl. a *bestehen* címszónál *er besteht auf seiner Forderung* = *ragaszkodik a követeléseire* v. *kitart a követelése mellett*. Ez természetesen nemcsak az igékre vonatkozik, hanem a vonzattal rendelkező melléknévekre és főnevekre is, pl. *Interesse an der Verhandlung* = a) *a tárgyalás iránti érdeklődés*, b) *a tárgya-*

láshoz fűződő érdek. Továbbá törekszünk az összes szófajnál a környezettől függő fordítások közlésére. A példaszintagmát tehát a fordítása követi; ha egy jelentéshez több példa tartozik, ezeket pontosvesszővel választjuk el egymástól, pl. a *Bau* címszónál: *öffentliche ~ten = középületek; einen alten ~ abtragen = régi épületet lebont.* Különös figyelmet fordítunk azokra az esetekre, amikor egyes főnevek hely- vagy időhatározóként a magyartól eltérő alapjelentésű előljárószerű esetben (is) használatosak, pl. *an der Haltestelle = a megállóban, in der Mensa = a menzán, im Frühling = tavasszal.* Természetesen a magyar—német szótárban is mindig az eseteket egyértelműen kifejező szintagmák segítségével közöljük a magyartól eltérő célnyelvi vonzatszerkezeteket, mert az eddigi gyakorlatban szereplő *darán v. an etw.* nem tesz különbséget a tárgyeset és a részes eset között. Törekedtünk a címszavakkal mint frazeológiai komponensekkel alkotott szólások adekvátabb bemutatására is, vagyis korszerűsítjük a meglévők alakjait, egyeseket törölünk és számos újabb, közkeletű beszédfordulatot is felvesszünk (a frazeologizmusok lexikográfiai feldolgozásának általános elveiről l. FÖLDES CSABA, Überlegungen zum lexikographischen Konzept eines phraseologischen Wörterbuchs: Muttersprache 105 [1995.]: 66—78).

További lényeges újdonságként rámutatunk, hogy a szótárpár a német helyesírási reform tudatos figyelembevételével készült. Eközben külön kiemelendő, hogy a német—magyar szótárban a nyelvi anyag mind az új, mind a régi helyesírás szerint is hozzáférhető lesz. A régi írásmódú címszavaknál nyíllal utalunk az új írásmódra, és ez utóbbinál értelmezzük a címszót. Ez a dupla megoldás igen szükséges és praktikus nóvum a többi szótárhoz képest, hiszen az új helyesírás miatt egyes szavak betűrend szerint máshová kerülnek, így a régiből kiindulva problematikus lenne a keresés, pl. a reform szerinti *Schiffahrt* írásmód a *Schiffermütze* és a *Schifffracht* közé ékelődve, fél oldallal eltávolodik a *Schiffahrt* mint régi változat helyétől.

5. Végezetül megjegyezzük: nem vadonatúj szótárpár készül, hanem HALÁSZ ELŐD műveinek továbbfejlesztéséről van szó, ami egyértelművé válik a készülő kötetek bibliográfiai adataiból is: HALÁSZ ELŐD—FÖLDES CSABA—UZONYI PÁL, Német—magyar nagyszótár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. ISBN 963-05-7512-4 és HALÁSZ ELŐD—FÖLDES CSABA—UZONYI PÁL, Magyar—német nagyszótár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. ISBN 963-05-7513-2. Az Akadémiai Kiadó még 1998-ban — fennállásának 170 éves évfordulóján — meg akarja jelentetni a felújított szótárakat. A munkálatokra tehát sajnos roppant kevés idő jutott, a gyakorlatilag mindössze hét hónapos határidő nyilván meghatározza a vállalkozás lehetőségeit és határait. Így a felújítás során rendkívül szoros munkatempóban dolgozunk, s eközben nyomasztó súlyként nehezednek ránk a saját magunk és a szakma által támasztott elvárások, valamint az idő és a körülmények szabta gyakorlati megvalósíthatóság között feszülő, nehezen áthidalható ellentmondás.

HALÁSZ ELŐD német—magyar szótárának első kiadását a „szerkesztők, az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai nyomda dolgozói a világ népeinek 1952. évi bécsi Békekongresszusá”-nak szentelték. Mi a felújított szótárakat tiszta szívvel valamennyi nyelvtanuló és nyelvhasználó — tanuló, tanár, fordító, tolmács stb. — figyelmébe ajánljuk. Abban a hitben, hogy szótáraink a felújítás és újraszerkesztés eredményeképpen a korábbi változatnál mindenképpen jobbak lesznek, reméljük, munkánk a szűkös időhatár által diktált bizonyos kompromisszumok ellenére a magyar—német és a német—magyar lexikográfia fontos állomását fogja jelenteni.¹

FÖLDES CSABA — UZONYI PÁL

¹ 1998. október 29-én mindkét nagyszótár megjelent.